

RESUMO

Continuando o artigo anterior¹, preténdese amosar e divulgar pezas senlleiras da escultura galaico-romana, conservadas no Museo Provincial de Lugo² e vinculadas ao concello do Corgo, ademais de contextualizalas dentro das producións escultóricas autóctonas poñendo en valor obras individualizadas como fonte de información histórico-artística.

PALABRAS CLAVE

Patrimonio arqueolóxico, cultura castrexa, escultura romana, guerreiros galaicos, O Corgo, Museo de Lugo.

LIMIAR

A xustificación dunha revisión analítica para unha peza concreta ten por obxecto reunir todo o que se sabe dela recollendo o conxunto da súa bibliografía para emparellar os datos facilitados e estable-

Balseiro García, Aurelia

Museóloga e directora do Museo Provincial de Lugo. direccion@museolugo.org

cer o seu probable significado e función, coa imprescindible cautela que supón, neste caso concreto, a análise dunha peza incompleta ou fragmentada e descontextualizada ou os futuros achados e posteriores investigacións. Porén, serán continuas e necesarias as referencias á plástica castrexa, en xeral, e á estatuaría galaico-romana, en particular, xunto coa revisión das interpretacións publicadas ata o de agora.

Esta obra figura nas fichas catalográficas do MPL como atopada na parte baixa do castro de San Fiz de Bergazo por un veciño da Torre de San Xulián (O Corgo)³, en abril de 1951, segundo transcribe directamente M. Vázquez Seijas, daquela director do Museo Provincial de Lugo⁴. (Vid. imaxes 1,2,3).

Fig. 1.- Vista aérea do castro de Bergazo (O Corgo)

¹O relevo de O Corgo. Un exemplo da plástica provincial romana no Museo de Lugo", *CORGA* n.º 4 *Revista Anual do Centro de Estudos do Corgo*. 2013 pp. 6-13.

²Agradecemento especial ao Departamento de Arqueoloxía/Historia do MPL: Enrique Alcorta e Ofelia Camero.

³Non atopamos ningunha fonte oral na actualidade que nos puidera referir as circunstancias do achado, directa ou indirectamente, polo que só temos os datos devanditos.

⁴Ademais foi un dos promotores da creación do Museo de Lugo, en 1932, e o seu primeiro secretario, exercendo de director dende 1947 ata 1982.

Fig. 2 e 3.- Vistas parciais do castro de Bergazo actualmente

Incluída por algúns autores nos catálogos de esculturas de guerreiros⁵, co que xa vén explícita a súa posible función, ou ben de xeito máis obxectivo dentro da plástica xeral da cultura castrexa⁶. Outros adscribena á etapa galaico romana⁷, pero tamén como exemplo da estatuaria bélica galaica. En todo caso, é necesario revisar eses conceptos porque a propia denominación de “pés de guerreiro” xa indica a súa finalidade e caracterización, pero tan certa/incerta é esa posibilidade coma outra similar que se lle asigne, co que de entrada

suxerimos definila como “pés de estatua pétre” ou “pés de figura humana” e nomeala “pés de Bergazo”. Formara parte ou non dunha figura completa, veremos que estes elementos monumentais son produto do mundo castrexo xa inmerso na nova idiosincrasia romana onde existen uns modelos clásicos que aquí serán readaptados e personalizados nesa época de transformacións que se producen co cambio de Era.

Abondaremos, ao longo deste pequeno artigo, nas referencias aos guerreiros galaicos e á escultura⁸ castrexa⁹, por razóns comparativas obvias, pero xa adiantamos que estamos de acordo con Colmenero en canto a que sobre esta peza esnaquizada pode dicirse unha cousa ou a contraria porque “ante mostras tan singulares, cada quen é libre de opinar como prefira”¹⁰. Esa singularidade venenos dada, tamén, polo seu achado casual que deriva nunha descontextualización completa; por moito que os indicios de referencia apunten a un castro non é suficiente dato e a perda de información neste tipo de procedencias, máxime cando se atoparon xa a mediados do século pasado, é total.

Despois destes apuntamentos iniciais, comezaremos por destacar a materia prima porque o granito é o común denominador da plástica castrexa e galaico romana¹¹. Evidentemente, a abundancia desta roca fai que se converta no soporte recorrente non só da plástica senón tamén da construción, dende a prehistoria ata a actualidade. As súas calidades de resistencia, accesibilidade e abundancia fai que sexa a materia prima da arte moble, tal como se exemplifica tamén na estatuaria aquí estudada, polo que sinalamos en primeiro lugar como característica principal desta plástica o soporte granítico, que os nosos devanceiros aprenderon a utilizar e tallar, adaptándoo ás

⁵Segundo o dicionario da Real Academia Galega “escultura” é a arte de representar figuras ou obxectos en materiais diversos, namentres que “estatua” é unha obra de escultura que representa unha persoa ou animal.

⁶A división tradicional en esculturas antropomorfas, zoomorfas e decoración arquitectónica foi modificada por Calo Lourido (1994:667) quen diferencia: guerreiros, sedentes, cabezas humanas, cabezas animais, esculturas diversas, decoración arquitectónica e “pedras formosas”, catalogando todas elas de xeito rigoroso.

⁷Rodríguez Colmenero (2012:223)

⁸Na plástica provincial romana hai algúns exemplos de utilización de mármore que se vinculan aos influxos da vertente culta, tanto na iconografía como nos acabados das obras, en época altoimperial. Como exemplo estarían o grupo escultórico da vila de Muradela (Mourazos, Verín) que representa un tema mitolóxico: Dionisos e Ampelos; un león funerario de Pedreda (Padrón, A Coruña) e no Museo Provincial de Lugo podemos ver a cabeza feminina vinculada a retratos da emperatriz Faustina Minor e o relevo do *signifer*, procedentes ambas de *Lucus Augusti*, pero esta última, aínda que aparece nalgúns publicacións como mármore, é pedra calcaria cretácea.

⁵Orero (1986:102)

⁶Calo Lourido (1994:128-129)

⁷Rguez. Colmenero (2012:223)

FICHA TÉCNICA

Núm. de rexistro: 1758

Obxecto: pés dunha figura humana/estatua incompleta coa parte inferior a xeito de base ou peaña.

Material: granito

Dimensións: 113 x 32 x 43

Procedencia: Castro de Bergazo. San Fiz de Bergazo. O Corgo. Lugo¹²

Cronoloxía: s.s. I-II d.C.

Conservación: boa

Localización: Museo Provincial de Lugo

Forma de ingreso: donativo de D. Manuel Rivas Reiga

Data de ingreso: 22 novembro de 1951

Descrición: fragmento pétreo correspondente á parte inferior dunha escultura que representa uns pés espidos en posición frontal, en plano inclinado, separados 6 cm entre si, cos dedos ben marcados e debaixo un gran bloque tipo peaña ou base, sen labrar.

Fig. 4.- Medidas dos pés de Bergazo (MPL)

¹²Lat. 42° 57' 11,11'' N - Long. 7° 24' 41.83'' W. UTM.29 x 629.566 e 4756829. Distancia ao Corgo: 1.600 m.

ANÁLISE

Se estes pés foran parte dunha estatua completa a proporción daría unha altura duns 3 metros aproximadamente, sen contar coa peaña ou base, que sería un elemento de sustentación e, polo tanto, quedaría oculta. (Vid. figura 4 e 5). Calo Lourido (1994:129) considera que tanto pola desmesurada altura como polo feito de ter unha labra tan coidada, onde se representan con detalle as uñas e os dedos, non se incluíría dentro do grupo dos guerreiros galaicos. As estatuas de guerreiros galaicos, máis monumentais, chegan aos 206 cm, os exemplos máis destacados en altura son os portugueses de Lezenho e Sta. Comba de Basto, seguidos dos de Meixedo e Vilaverde (183 e 143 cm respectivamente). (Vid. Fig. 5).

Comparativa das dimensións das Estatuas. 1. Anlló (Cea, Orense); 2. Armea I (Allariz, Orense); 3. Armea II (Allariz, Orense); 4. Bergazo (O Corgo, Lugo); 5. Capeludos, (Vila Pouca de Aguiar, Vila Real); 6. Cendufe (Arcos de Valdevez, Vianado Castela); 7. Lezenho I (Boticas, Vila Real); 8. Lezenho II (Boticas, Vila Real); 9. Lezenho III o Campos I (Boticas, Vila Real); 10. Lezenho IV o Campos II (Boticas, Vila Real); 11. Monte Mozinho (Penafiel, Porto); 12. Ralle (Taboada, Lugo); 13. Río (Vilamarín, Orense); 14. Roriz (Barcelos, Braga); 15. San Jorge de Vizela (Filgueiras, Porto); 16. São Julião (Vila Verde, Braga); 17. San Paio de Meixedo (Viana do Castelo); 18. Sanfins (Paços de Ferreira, Oporto); 19. Santa Comba (I Cabeceira de Bastos, Braga); 20. Santa Comball (Cabeceira de Bastos, Braga); 21. Santo Ovidio de Fafe (Fafe, Braga); 22. Vilarelhos (Alfândega da Fe, Brangança).
Fonte: Rodríguez-Corral (2012:89) a partir de Schattner, 2004:Fig.9.

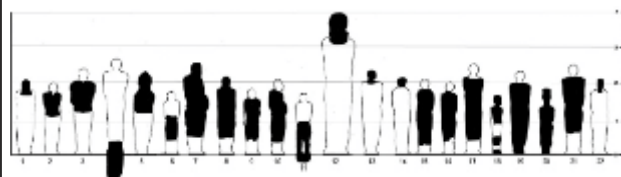

Fig. 5.- Fonte: Rodríguez Corral (2012:89)

Dentro da devandita representación realista e minuciosa, tamén se poden apreciar unhas protuberancias laterais nos pés de Bergazo que parecen representar, máis que vestiduras talares, os propios nocellos, algo consecuente co gusto por un realismo pormenorizado ben apreciado no frontal. (Vid. Figs. 6,7,8).

Figs. 6 - 7 - 8.- Detalles dos pés de Bergazo (MPL)

En todo caso, parece claro que este fragmento sería parte dunha escultura enteira de vulto redondo, a pesar das proporcións resultantes, debido tanto ao toco inferior sen pulir que fai pensar en que sería a zona para cravar ou colocar no chan para a estabilidade da estatua, ao xeito doutras mostras escultóricas ou da estela de Crecente¹³ (Lugo), por exemplo, como tendo en conta que os paralelos que se indicarán posteriormente tamén se dispoñerían como elementos monumentais, en posición vertical, en espazos públicos de asentamentos castrexos.

Ademais da pericia do escultor, é salientable o feito de destacar os detalles dos pés nus porque en relación cos guerreiros castrexos moitos non se conservan, non porque non se representaran senón porque crebaron por esa delicada zona e/ou

13 A estela de Crecente posúe un apéndice inferior sen labrar coa función de ser enterrada e que o monumento permanecera de pé. As figuras da parte superior están labradas en alto-relevo, vestidos, peiteados e adornados á moda romana pero representan a unha familia indíxena a xulgar polos nomes da parte epigráfica desta monumental estela conservada no MPL.

desapareceron co paso do tempo. Nalgúns non se aprecia o detalle desta obra corguesa e noutros están calzados. A este respecto, sinalamos que na antigüidade a nudez reservábase para os deuses e os heroes ou personaxes heroicos; esta cuestión sería un dato significativo para esta peza? Ben é certo que no mundo celta tamén hai exemplos de persoeiros senlleiros plasmados na escultura cos respectivos símbolos de poder da panoplia bélica correspondente coma as estatuas de Hirschlanden (Hohenasperg, norte de Stuttgart) ou a máis tardía de Glauberg (tamén en Alemaña), asociadas a túmulos funerarios¹⁴ que representan personaxes nus convertidos en heroes dun xeito similar no que respecta á postura hierática cos brazos dobrados, altura (1,50 e 1,86 respectivamente), símbolos de poder como as armas, colares, cinto, gorro, etc... Nestes casos, a nudez e os símbolos devanditos son motivos para caracterizar as estatuas como personaxes convertidos en heroes (Vitali, 2007:40).

Os pés nus e na mesma posición inclinada seguirán aparecendo en figuras/esculturas románicas galegas¹⁵.

Con respecto ás estatuas castrexas conservadas cos respectivos pés son: dúas de Bastos, que se representan calzadas, e unha de Monte Mozinho, ambas atopadas en castros portugueses e datadas no s. I. d.C.

Nas sedentes aparecen os pés visibles na de Pedrafita (A Teixeira, Ourense) datada entre os s.s. I a.C.- I d.C. e as portuguesas do castro de Póvoa de Lanhoso (Braga) e a da Freguesía da Cividade (Braga).

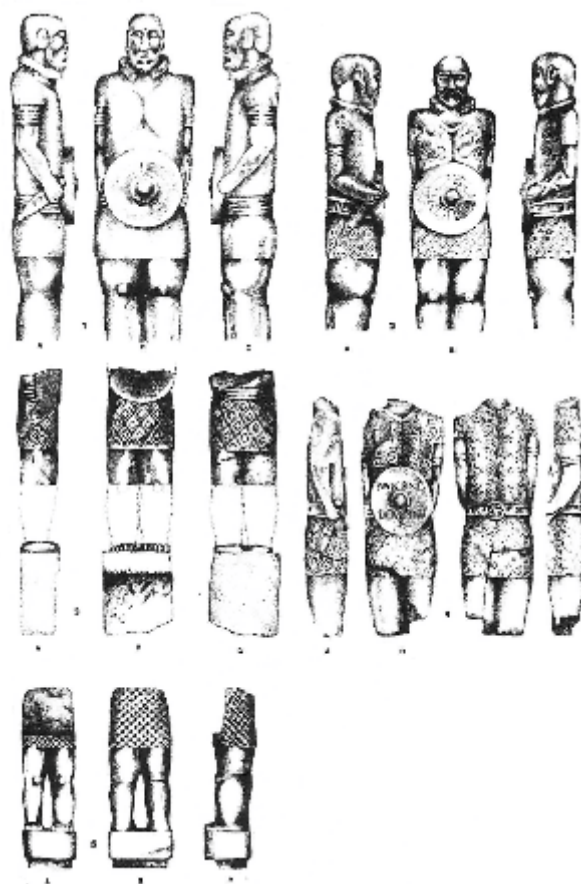
Sobre os guerreiros galaicos: simbolismos e funcións

Ferreira de Almeida deu en chamar estas primeiras estatuas, atopadas en Portugal, guerreiros "Galaico-Minhotos" grupo no que Orero (1986:102) inclúe tamén os pés do Corgo por quedar tamén preto do río Miño¹⁶. (Vid. imaxe 9).

¹⁴Os outeiros de Hohenasperg e Glauberg son zonas con numerosos túmulos de tumbas principescas datadas entre os séculos VI-V a.C. Os guerreiros celtas da Idade do Ferro centroeuropea están asociados a eses túmulos funerarios, feito que leva a pensar nunha representación heroica do guerreiro nesa función funeraria.

¹⁵Nas catedrais de Ourense e Santiago de Compostela hai esculturas de factura mateana, datadas no século XII, algunhas acaroadas a columnas de apóstolos e outras figuras de corpo enteiro cos pés con sandalias ou nus que teñen esa mesma posición frontal lixeiramente verticalizada.

¹⁶Orero (1986:102) define este fragmento como parte dunha estatua de guerreiro do mesmo tipo que os aparecidos en Mózinho e Cendufe (Portugal).

Figs. 9.- Esculturas de guerreiros galaicos segundo Silva (1986)

Na definición destas estatuas de tamaño considerable como guerreiros galaicos, a teor do atavío e complementos indíxenas, hai en común a actitude de parada militar, as armas e adornos reiterados en diferentes mostras desta estatuaria e características como a utilización do granito, a frontalidade, a rixidez hierática ou o gusto polas representacións sinxelas e incluso rudas, pero efectivas. Estes guerreiros teñen un precedente afastado no mundo celta europeo á vista de paralelos, *mutatis mutando*, como os xa mencionados de Hirschlanden e Glauberg, realizados en pedra e preto de monumentos funerarios ou en ámbitos culturais distintos como nas estatuas de Capostrano en Piceno, Casale Marittimo en Etruria, Nesazio no Alto Adriático, ademais dos procedentes doutras áreas do mundo mediterráneo antigo que representan guerreiros de elite coa función de eleválos á categoría de heroes e renderlles homenaxe a eses persoeiros que tapan a súa nudez cos atributos de guerra e poder do século V a.C. en diante.

Os códigos de comunicación existentes na sociedade dos guerreiros galaicos sonnos descoñeci-

dos porque non aparecen reflectidos directamente e non chegaron ata nós fontes desa cultura ágrafa que comezaba, co proceso de romanización, a acoller o latín como lingua escrita e falada. Certamente, só podemos dicir que tanto as representacións artísticas como os propios obxectos protohistóricos portados identifican e contextualizan o individuo, sobre todo aqueles que consideramos como elementos de prestixio. Todo o conxunto forma parte dunha linguaxe visual entendida no seu contexto, posto que os signos representados tiñan todo o simbolismo necesario para a súa comprensión por parte do emisor e do receptor da época. Incluso expresións artísticas similares poden ter distintos significados en función do contexto xeográfico, cultural e cronolóxico. Ata nós só chegan parcialmente os significados completos ou os códigos entón elaborados e intelixibles para eles.

Na estatuaria bélica galaica de tradición castrexa, destácase intencionadamente a representación duns obxectos de prestixio xunto coa propia vestimenta porque forman parte da panoplia que marca os seus niveis de identidade. Tanto a indumentaria téxtil, ben marcada e identificada co *sagum*¹⁷, como as armas ofensivas (puñal¹⁸, espada...) ou defensivas (escudo redondo de pequeno tamaño tipo caetra con correas de suxeición e, en menor medida, protectores das canelas e cascos)¹⁹, obxectos de adorno/prestixio como torques, *viriae* ou brazaletes, marcan identidades como son a pertenza a unha comunidade/grupo, a súa condición de guerreiro/xefe e, tal como di Rodríguez Corral (2009:106), o que se representa nesas esculturas sinala niveis de información que se queren resaltar en función do contexto e do momento histórico, como sucede, concretamente, coas estatuas de guerreiros galaicos situadas na entrada dos castros. Entón, temos por unha banda unha tradición castrexa nos elementos representados e nos autores da propia representación e, por outra, unha nova concepción de monumento público de

influxo romano onde o resultado é a mestura de códigos e funcións de ambos os mundos, produto da inexorable aculturación.

As principais interpretacións sobre o seu significado son: heroes divinizados, deidades tuteladas, guerreiros ou príncipes históricos (Rodríguez-Corral, 2012:86).

Segundo Calo Lourido (1994:685), as funcións das esculturas de guerreiros están dentro dun contexto colaboracionista cos romanos, dátanse no s. I d.C. e imitan as romanas colocadas en espazos públicos como as dedicadas á familia imperial. Esta concepción semellante das súas funcións enténdese tamén no sentido dunha obra pública, aínda que costeada por particulares, que redundaría no prestixio social do individuo ou grupo dentro do castro respectivo. Este autor tamén descarta o seu carácter funerario²⁰, pero en todo caso “trataríase de notables dos castros que entran no xogo romano, que colaboran co invasor e deste xeito poden medrar en prestixio, servindo o seu exemplo vivo e as súas estatuas, colocadas nas entradas dos castros ao xeito da estatuaria pública das cidades romanas, de estímulo romanizador” (Calo Lourido, 1997:98). Non obstante, hai outras opinións; Rodríguez Colmenero (2011:303-304) fala dunha peculiaridade atribuíble ao ámbito de Gallaecia xa con anterioridade á conquista romana, expoñendo a posibilidade de interpretarse como representacións de figuras importantes (*principes*) dos respectivos *castella* ou *civitates*, sendo os guerreiros con inscrición de carácter funerario e, polo tanto, unha estatua conmemorativa na lembranza dun persoeiro importante. Pena Graña (2001:49) sostén que os guerreiros castrexos non son colaboracionistas romanos e que a súa adscripción cultural é celta, lateniana e prerromana. Rodríguez-Corral (2012:80) cre un erro considerar estas iconas nun contexto romano porque non se poden utilizar as inscricións como datacións dado que poden ser posteriores á estatua.

¹⁷Manto que se suxeitaba cunha fíbula

¹⁸Os puñais aparecen envaiñados no cinto e as espadas aparecen nas dúas estatuas de Armeá e na de Sta. Comba de Basto empunhadas na man dereita.

¹⁹A cabeza da Citania de Sanfins leva casco, tamén Ralle, máis dubidoso é o da estatua de Capeludos. As proteccións das canelas aparecen representadas nos guerreiros de Santa Comba de Basto, supoñendo que serían realizadas, en orixe, con materiais orgánicos porque non chegaron mostras ata nós, aínda que só están documentadas para os lusitanos. (Estrabón III,3,6).

²⁰Agás para as estatuas sedentes, cuxa iconografía, aínda que inmersas na plástica provincial romana, ten unha marcada influencia meridional e algunhas incluso foron consideradas representacións femininas. Desta tipoloxía, R. Colmenero enumera sete exemplos (tres de Ourense, dous de Braga e dous da Coruña) e dos catro exemplares sen cabeza analizados por Calo Lourido (1997:98), este interpretaos de carácter masculino e función funeraria.

Os guerreiros, a pesar da influencia romana, son unha orixinal *interpretatio* que se constitúe nunha mostra escultórica senlleira e específica do Noroeste peninsular²¹.

Ao fin e ao cabo, podemos resumir as funcións das estatuas de guerreiros galaicos principalmente de dous xeitos:

- Simbólica. A situación de esculturas de guerreiros nas portas das murallas de castros, como se constata no caso de Mozinho²² (Penafiel, Portugal), ten para algúns autores un significado apotropaico posto que son os puntos de confluencia (entrada/saída) máis destacados dos asentamentos castrexos, en relación coa súa protección ou defensa. Non obstante, o simbolismo máis reiterado é o relacionado cunha “ideoloxía de prestixio” que redunda na importancia do representado ou da súa comunidade.
- Identitaria. Independentemente da localización orixinaria das estatuas²³, o conxunto de elementos que se representan nelas identifican, como xa apuntamos, o seu portador e, por ende, a súa comunidade/grupo e o seu status.

Estas interpretacións do seu significado demostran que as imaxes dos guerreiros, ademais da propia representación, desempeñan, como di Rodríguez-Corral (2012:79), un papel no marco performativo do castro contribuíndo non só a transmitir un significado senón a produci-lo, mante-lo e reproducilo.

Paralelos

A pesar da identificación deste fragmento coas esculturas de guerreiros, a parte conservada da obra é tan pequena que non abonda para determi-

nar claramente unha cronoloxía exacta ou para unha reconstrución hipotética do seu tamaño e tipoloxía. Aínda que na bibliografía específica apareza definida como os pés dun guerreiro galaico²⁴, hai que lembrar outros exemplos coetáneos de esculturas pétreas identificadas co culto ao emperador, como logo veremos, polo que cómpre matizar e comparar todos os paralelos escultóricos sen esquecer tamén as restantes manifestacións plásticas como a estatuaria sedente, os relevos, as estelas, as cabezas humanas²⁵ e os fragmentos (de cabezas e pés sobre todo), pero excluindo a escultura zoomorfa.

Están catalogados máis de trinta exemplares de guerreiros²⁶ dos que a maior parte proceden de Portugal: Vilaverde (Braga), un sen cabeza nin pés, con inscrición no escudo, armas e *sagum* decorado e outro similar pero con cabeza e torques; 4 de Outeiro de Lezenho, Boticas (Vila Real), o máis coñecido está cortado debaixo dos xeonllos con barba, torques, *sagum* e escudo decorado; Meixedo (Viana do Castelo), con epígrafe latino²⁷, sen cabeza nin pés, con pulseiras en ambos os pulsos e puñal envaiñado; Sta. Comba de Basto (Braga), un moi reformado e outro sen cabeza²⁸; 2 de Monte Mozinho (Penafiel, Porto), sen epígrafe, incompletas, unha está partida pola cintura coas pernas e pés separados e descalzos e a outra son dous fragmentos separados (pés e perna); Cendufe (Arcos de Valdevez), varios fragmentos, con *sagum* decorado; castro de Capeludos (Vila Real), torso e cabeza con casco; Castromao (Calo

²¹Que se diferencia pero coexiste coa estatuaria clásica romana en vulto redondo de inspiración culta, como poden ser tanto a cabeza feminina de mármore como o togado romano, ambos os dous conservados no MPL. Estes e outros modelos clasicistas conviven coa estatuaria bélica que representaría a unha arte autóctona romanizada.

²²Aquí atopáronse polo menos dous guerreiros que xunto coa parella do castro de Armeá (Allariz) faíalles supoñer a algúns autores que se situarían a ambos os lados das entradas dos castros.

²³Na citanía de Sanfins apareceron fragmentos dun guerreiro galaico xunto con dúas aras anepigráficas, nun edificio de planta rectangular e grandes dimensións, que debeu funcionar como espazo para o culto a finais da Idade do Ferro (Rodríguez Carral, 2009:178). Esta localización concreta pode ser a orixinaria para a escultura ou non, pero, ao igual que a documentada nas portas dun castro, son relevantes no conxunto dos máis de trinta exemplares (incluíndo fragmentos) que se conservan destas figuras exentas.

²⁴Así denominados, como xa se dixo, pola representación da súa correspondente panoplia bélica e suntuaria.

²⁵Con respecto ás estelas e relevos vid.: Balseiro García (2013)

No que atinxe ás cabezas humanas só resaltaremos a enorme produción desta tipoloxía plástica na cultura castrexa datadas entre os séculos II a.C. e I d.C. e as súas funcións apotropaicas ou de protección nos poboados respectivos. Tamén son abundantes as mostras relacionadas coa decoración arquitectónica: cornixas, frisos, xambas... ou os couzóns e amarradoiras máis outros elementos asociados ás construcións ou as coñecidas “pedras formosas”. Todas elas xunto coa escultura zoomorfa están realizadas sobre todo en granito e forman parte do conxunto da plástica castrexa, pero nesta ocasión só nos centramos na estatuaria.

²⁶Algúns están en paradiro descoñecido como a atopada no século XVII no castro de Rubiás (Bande, Ourense) que polas descrições antigas conservadas tiña unha inscrición no escudo: *Adrono/Veroti*. F. Actualmente hai 32 guerreiros documentados por Calo (2003).

²⁷A inscrición neste caso faise sobre o lateral do *sagum* e sobre as pernas. Ao respecto das inscricións nos guerreiros galaicos, Rodríguez Colmenero (2011:300) apunta que os epígrafes nas estatuas de guerreiros están relacionados, en xeral, co soporte sendo sincrónicas e complementarias á vez que inclúen dúas facetas, a funeraria e a honorífica. Emporiso, constátanse só cinco casos de guerreiros con epígrafe que Rodríguez-Corral (2012:82) considera engadidos e “exemplos de reutilización, singularización e reciclaxe simbólico en momentos posteriores ao uso primario destas estatuas”.

²⁸Este guerreiro leva o *sagum*, os protectores das canelas (“grebas”, “ócreas”), *calcei* e o escudo redondo ou *caetra* (sobre o que hai un texto epigráfico), tamén leva unha espada curta e un puñal na cintura así como *viriae* nos brazos.

1994: 669), con torques; guerreiro do castro de Vizela (Folgueiras, Porto), sen cabeza nin pés e moi reconstruído; guerreiro da citania de S. Julião (Vila Verde, Braga), sen cabeza nin pés; 4 fragmentos de dous guerreiros galaicos do castro de Sanfins (Paços de Ferreira, Porto).

En Galicia: un torso con escudo e *viriae* e sen cabeza e outro fragmento de cabeza do castro de Armeá (Allariz, Ourense); guerreiro de Sabanle (Crecente, Pontevedra), torso sen cabeza, con escudo e man no peito que Calo (1994:420) considera de influencia romana e outro torso de pequeno tamaño (Calo, 1994:498) do castro de Santa Águeda (Vilamarín, Ourense).

Outros fragmentos pétreos considerados parte de esculturas de guerreiros: cabezas de Rubiás (Bande, Ourense), Anllo (Cea, Ourense), Ralle²⁹ (Taboada, Lugo); cabeza de Castro de Río (Vilamarín, Ourense) similar á anterior; pé calzado de Saceda.

O paralelo máis identificado cos pés de Bergazo son os pés de Mozinho por tratarse tamén dunha base ou soporte sen desbastar e uns pés, agás que o exemplar portugués conserva uns signos que parecen un texto epigráfico³⁰ e existe un fragmento de perna de guerreiro atopada no mesmo xacemento que poderían ser dúas partes dunha mesma escultura, ambos os fragmentos foron atopados no decurso de escavacións. Outra diferenza é o tamaño³¹, máis monumental no caso da lucense e, por último, tampouco ten sinais de dedos o que lle indica a Calo Lourido (1994:343) que irían calzados. Non obstante, o outro guerreiro de Mozinho³² conserva os pés descalzos con dedos marcados e individualizados, sendo destacable ademais que ten as pernas abertas e polo tanto os pés ben separados. Tamén os pés de guerreiro do castro de Sanfins (Paços de Ferreira, Porto) é un paralelo moi significativo, sobre todo por atopalo na súa localización orixinal: encaixa-

dos nun penedo á entrada dun castro (Calo 1994:486) cun pedestal inserido na rocha e dous pés calzados apegados cunha altura de 56,5 cm e unha anchura máxima de 27 cm.

En Portugal consérvase unha ara ou pedestal cilíndrico de Somelhe (Braga) que parece a base dunha estatua a modo de columna baixa dedicada a Augusto. Outro pedestal de estatua procedente de Caldas de Tapias, preto da citania de Briteiros, tamén se denominou ara de Nerva ou Penedo da Moura, sería o pedestal dunha estatua de Traxano. Ambos os dous relacionados co culto imperial romano pero realizados neste *finis terrae* (R. Colmenero, 2012:294) e, xa que logo, son paralelos para ter en conta.

Son estas obras escultóricas outro exemplo máis de adaptación ou *interpretatio* dentro da romanización do Noroeste onde están a convivir elementos culturalmente foráneos como as estatuas anteriores froito do novo poder romano, con outras iconograficamente indíxenas que darán lugar a mesturas únicas, diferenciadas das demais provincias do Imperio e/ou á convivencia de modelos clásicos ou eruditos con outros autóctonos máis provinciais? Ou son un produto xa existente con anterioridade á conquista, do que non nos chegaron exemplos antigos por realizarse en materiais perecedoiros agás as nosas esculturas/ídolos prehistóricos³³ e mostras europeas afastadas³⁴?

Os pés de Bergazo son unha mostra das manifestacións artísticas de época galaico romana, onde conflúen a tradición autóctona castrexa coas tendencias da arte provincial romana, englobando tanto esculturas como relevos e sobre todo estelas, as obras máis representativas da plástica galaico-romana. Non obstante, hai claras diferenzas entre elas:

As estelas son claramente monumentos funerarios, os relevos presentan escenas votivas, de cultos ou crenzas; as cabezas humanas³⁵ son

²⁹ Con torques no pescozo

³⁰ Algúns autores relacionan as inscricións epigráficas destas esculturas cunha función funeraria ou votiva. Tamén existe polémica ao utilizar o criterio epigráfico como datación, posto que non se pode demostrar que as inscricións se realizaran ao mesmo tempo que as imaxes (Rodríguez-Corral 2012:80). Este mesmo autor defende a diacronía entre imaxe e texto

³¹ 60 cm de altura máxima de Mozinho e 113 cm a de Bergazo

³² Foi atopado en dous anacos, agora xa integrados, sendo a zona de rotura os xeonllos, a parte máis fráxil da escultura tal e como se aprecia noutros guerreiros dos que tampouco se conservan os pés. Presenta tamén parte inferior do *sagum*, decorado cunha orla con debuxos xeométricos

³³ Vid. Rodríguez Casal (1998) e sobre a relación entre as imaxes de guerreiros castreiros e as estatuas-menhir, do Bronce Final e principios do Ferro, Rodríguez-Corral (2012:83).

³⁴ Imaxes en Vitali, D.; *Los tesoros de las antiguas civilizaciones. Celtas*. National Geographic. 2007

³⁵ Tanto exentas como en relevos, este tipo de representacións son moi numerosas na plástica castrexa (Vid. nota 25).

interpretadas segundo os distintos autores de carácter funerario, honorífico ou votivo, pero tamén poden ser representacións dun guerreiro e das esculturas xa amosamos as súas funcións principais segundo a súa tipoloxía.

Creemos finalmente que as mostras escultóricas pétreas adscritas cronoloxicamente a datas preto do cambio da nosa Era é a opción da mestura entre o mundo castrexo e o romano, nuns casos terán un carácter máis romanizado, en función do grao de aculturación e, noutros, serán unha *interpretatio* onde se observan referencias de ambos os mundos.

Os artífices

Con respecto aos artesáns³⁶ que, de xeito individual ou colectivo, realizaban estes e outros traballos de modelado do granito, algúns investigadores establecen a existencia de “asociacións profesionais” documentadas epigraficamente para o Norte de Portugal (Silva, 1999:16) que poidan ocupar incluso espazos por áreas artesanais³⁷. En todo caso, non parece que sexa un só o *artifex* tendo en conta, ademais, que tamén puideran estar pintadas³⁸ co que requiriría dun traballo colectivo ou en equipo³⁹. Polo tanto, terían que existir obradoiros autóctonos que atendían a demanda de produción destas manifestacións artísticas. Esta cuestión deriva tamén na certeza de que se trata de man de obra indíxena que pode seguir a moda imperante pero adaptándoa á súa idiosincrasia de xeito que se conforma para o Noroeste peninsular esa plástica romana provincial diferenciada, con características específicas, da que xa falamos.

Contextualización e datación

Hai que ter en conta que a procedencia desta peza é un asentamento castrexo co que está claramente vinculada a un contexto indíxena aínda que fora un castro romanizado. A importancia da proximida-

de de *Lucus Augusti*, como centro romanizador, onde se difunden novos programas iconográficos e tipolóxicos con facturas e interpretacións autóctonas, de xeito que conviven unha corrente culta⁴⁰ e outra provincial, no sentido popular, e tamén como probable centro principal de produción e distribución, onde habería obradoiros abastecendo a demanda de arte moble pétrea, é evidente. Na contorna ou área de influencia de *Lucus Augusti*, tendo en conta toda a plástica atopada e conservada a día de hoxe, está claro que existiría unha escola ou varios obradoiros de fabricación local que fornecían as solicitudes de monumentos pétreos tendo como común denominador o material máis utilizado como soporte: o granito, pero seguindo os usos e costumes romanos.

En xeral, hai dúas correntes de opinión sobre a datación dos guerreiros: castrexos ou romanos, pero de momento ningunha certeza absoluta porque os contextos estratigráficos non son seguros nin determinantes ou xeneralizables.

Calo Lourido (1994:803) establece que a arte escultórica, en pedra, non se manifesta no Noroeste ata o cambio de era, momento no que florece inmersa xa no mundo romano⁴¹, aínda que o resultado final é un conxunto peculiar e diferenciado, con personalidade propia, que converte o Noroeste nunha verdadeira provincia artística dentro do Imperio Romano (1994:798). As esculturas de guerreiros galaicos deixarían de facerse a finais do s. I d.C., en consonancia coas transformacións da época Flavia⁴², sendo a época Xulio-claudia o momento de esplendor da plástica castrexa, polo que este especialista data toda a plástica castrexa en época romana. Aínda que

³⁶Calo Lourido sobre a plástica castrexa di que “as obras plásticas do Noroeste foron feitas por artesáns que tiñan habilidade para traballar a pedra” (1994:820) e “as artes plásticas eran unha habilidade artesanal” (1994:821).

³⁷como na actividade metalúrxica no caso da Citânia de Sanfins

³⁸Non se conservan restos de policromía na estatuaría de guerreiros fundamentalmente polo paso do tempo e os procesos erosivos que soportaron, non obstante, hai que recordar que, a pesar de como chegaran a nós, a escultura romana da época era pintada.

³⁹O guerreiro de Sta. Comba está asinado por dous artistas: Calubrigenses et Abianis (Calo, 1994:817)

⁴⁰Na escultura da *Gallaecia* hai que sinalar que a corrente culta da arte romana utiliza temas relacionados coa mitoloxía clásica e cos usos e costumes da sociedade romana e está presente en obras como: *Dionisos e Ampelos* (grupo escultórico da Vila de Muradela, Mourazos, Verín), *Os xemelgos e a Loba capitolina* (estela bifronte da loba capitolina procedente do paramento da Muralla de Lugo, conservada no Museo Provincial de Lugo), *Hércules e as Hespérides* (estela bifronte de Hércules e o Centauro procedente do paramento da muralla romana de Lugo e conservada no MPL), *dextrarum iunctio* (nunha ara para ofrendas procedente de Vigo na que a divindade, Xuno Pronuba ou a Concordia, preside un acto nupcial cos esposos collidos da man), etc. Noutras estelas bifrontes hai escenas cinexéticas (*venatio*), sacrificiais ou votivas, namentres que os anversos presentan figuras vestidas, peiteadas e/ou aderezadas á moda romana, etc. (Acuña Castroviejo, F. e Casal García, R.; “A plástica provincial romana en Galicia: notas introdutorias a unha exposición” en *A plástica provincial romana no Museo de Lugo*. 2011. Páxs. 9-20).

⁴¹Este autor tamén establece a súa orixe mediterránea, pero esta hipótese non é compartida por outros investigadores como Rodríguez Colmenero (2011) quen, como xa vimos, deduce o seu carácter funerario, baseándose nos epígrafes, e establece a existencia destas estatuas con anterioridade á conquista romana.

⁴²O mesmo autor di que cando aparece, en época Flavia, xa o fai como material reaproveitado. Porén, deixarían de facerse no derradeiro terzo do s. I d.C. (1994:822).

outras hipóteses non eliminan a posibilidade dunha datación anterior ao uso destas estatuas, no s. I a.C., nun contexto plenamente castrexo onde os asentamentos son monumentalizados e as relacións de intercambio intensificadas (Rodríguez-Corral, 2012:85). A primeira centuria da nosa era é a opción máis reiterada a pesar da controversia sinalada.

Atendendo a estas reflexións, sobre a cronoloxía, os pés de Bergazo se os consideramos parte dun guerreiro galaico poderían datarse no s. I d.C. ou incluírse na plástica castrexa e, incluso, situar o seu contexto de uso no s. I a.C., pero nalgúns publicacións tamén aparece do s. II d.C. en consonancia coa teoría de obra máis tardía, interpretación que segue Calo (1994:746) ao crer que se trata dunha mostra romana, tendo en conta esa diferenza na coidada labra do granito, parecéndose só aos pés de guerreiros galaicos no tema, polo tanto, posterior ao s. I d.C.

Entón, o que se deriva das consideracións anteriores é a súa probable realización, utilización e, sobre todo, amortización en época romana.

CONCLUSIÓNS

Ao longo desta reflexión, queda clara a contextualización das manifestacións plásticas analizadas nos primeiros intres do cambio de era dentro dun momento de cambio e adaptación por mor dun proceso lento, complexo e inexorable como é a romanización do noroeste peninsular. Esta deu como consecuencia unhas características peculiares e uns resultados senlleiros produto do contacto cunha realidade prerromana distinta á doutras zonas da península Ibérica, producindo a chamada “cultura galaico romana” onde se fonden as tradicións autóctonas cos novos xeitos de ocupación do territorio, novos sistemas de valores e crenzas, cambios socioeconómicos xunto con outras profundas transformacións.

É unha mágoa que tanto o relevo do Corgo⁴³ como estes pés de guerreiro sexan fragmentos, porque o conxunto completo das dúas pezas enteiras achegarían moitos máis datos sobre a plástica castrexa e/ou galaico romana nestas terras.

Tamén o seu achado casual nos resta información para unha contextualización e datación máis clara. Non obstante, grazas a estas pezas **establécese claramente unha ocupación continua do territorio corgués relacionada coa proximidade dun importante centro romanizador como é Lucus Augusti**. Este salientable feito debería ter como consecuencia, para o avance da investigación, a realización de prospeccións ou escavacións arqueolóxicas que deran máis datos concluíntes da protohistoria e a historia corguesa.

Así mesmo, esta peza evidencia que a estatuaria galaico romana non é exclusiva da *Gallaecia* meridional, feito así constatado pola maior abundancia destas mostras no *Conventus Bracarensis* e esperemos que, nun futuro, poidan aparecer máis exemplos no *Conventus Lucensis* que nos amosen outros indicios para o estudo desta tipoloxía no noso territorio⁴⁴.

Finalmente, ao igual que o soporte granítico da plástica, o modo e a técnica de execución son autóctonos; o xeito de traballar avala uns obradoiros indíxenas abertos a influencias romanas polo que é salientable reiterar que estamos ante **unha obra autóctona realizada in situ por artífices locais**.

En definitiva, rematamos coa conclusión de que o patrimonio arqueolóxico do Corgo é unha referencia para o estudo da ocupación do territorio, do proceso de romanización e da plástica galaico-romana.

BIBLIOGRAFÍA

ACUÑA CASTROVIEJO, F.; “Catálogo monumental selectivo de la Galicia Actual en época romana” *Estudios Cerámicos de Sargadelos*, 13-18.

–“Notas sobre la morfología y decoración en las aras y estelas de Galicia en época romana” en *Studia Archaeologica* XXXII Valladolid, 1974, páxs.17-31.

–“La escultura en la Galicia Romana” en *La romanización de Galicia*, 1976, C.S.E.C.S., n.º 16, Sada-Coruña, páxs. 63-76.

⁴³ Balseiro García (2013)

⁴⁴ Nun mapa de dispersión de achados era visible a menor presenza de estatuaria na provincia de Lugo

- “Escultura galaico romana”, *Actas de la I Reunión sobre escultura romana en Hispania*, Madrid. 1993. Páxs. 195-204.
- “A escultura da Gallaecia” en *Galicia Castrexa e Romana (Galicia Terra Única)* 1997 páxs. 238-245.
- CASAL GARCÍA, R.; “Revisitando la plástica galaico-romana” *VI Reunión sobre escultura romana en Hispania (Segóbriga 2008)*. Murcia 2010, páxs. 358-401.
- RODRÍGUEZ CASAL, P. “La plástica funeraria en la Galicia romana” en *Actas de la III reunión sobre escultura romana en Hispania* Ministerio de Cultura, Madrid, 2000 páxs. 197-209.
- ARRIBAS ARIAS, F., CUBA RODRÍGUEZ, X.R., REIGOSA CARREIRAS, A.; *Guía do Museo Provincial de Lugo*, Lugo: Deputación Provincial de Lugo, 2003.
- ALMEIDA, CARLOS ALBERTO BROCHADO DE; “A cabeça de guerreiro galaico da citânia de Roriz-Oliveira (Barcelos)”. *Barcelos Revista* I, n.º 2 Barcelos. 1983 páxs. 81-90.
- “Nova estátua de guerreiro galaico-minota (Refojos de Basto)” *Arqueologia*, n.º 3 G.E.A.P. Porto, 1981 páxs. 111-116.
- BALIL ILLANA, A.; “Sobre las esculturas de época romana en Galicia” *Studia Arqueologica*, 32. 1974 páxs. 1974.
- “Esculturas de Época Romana en Galicia (aspectos y problemas). *Revista Guimaraes*. LXXXVIII, Guimaraes. 1978 páxs. 147-157.
- BALSEIRO GARCÍA, A.; “O relevo de O Corgo. Un exemplo da plástica provincial romana no Museo de Lugo” *Corga n.º 4* Revista Anual do Centro de Estudos do Corgo 2013 páxs. 6-13.
- BUJÁN GARCÍA, J.M.; “Los franciscanos en Lugo. Centenario de su restauración” en *Lucensia* t. VII, n.º 14. Lugo, 1995, páxs. 77-96
- CALO LOURIDO, F.; *A plástica da Cultura Castrexa Galego-Portuguesa*. A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, conde de Fenosa. 1994.
- “Artes plásticas, cultos e ideoloxía na Galicia castrexa” en *Galicia terra única. Galicia castrexa e romana*. (catálogo exposición) Xunta de Galicia 1997 páxs. 97-99.
- “Catálogo”, *Madrid Mitteilungen* 44, 2003 páxs. 6-32
- Galicia no tempo (catálogo da exposición) Santiago de Compostela. 1990
- Gallaecia petrea. Catálogo da exposición. Cidade da Cultura de Galicia. Museo de Galicia. Xunta de Galicia, Consellería de Cultura. 2012.
- GARCÍA Y BELLIDO, A.; “Esculturas romanas de Galicia”, *CEG*, T. XXIV, 1969, páxs. 27-34.
- MANDER, J.; *Portraits of children on Roman funerary monuments* Cambridge. 2013.
- ORERO GRANDAL, L.; *Boletín Auriense* t. XVI. Ourense. 1986 páx. 102
- PENA GRAÑA, A.; “Estatuas de guerreiros galai-cos de granito con saios decorados” *Anuario Brigantino* n.º 24 2001 páxs. 39-61.
- PÉREZ MARTÍNEZ, M.; “Arquitectura mendicante en Galicia: el ejemplo de San Francisco de Lugo”, separata de *Estudios Mindonienses*, n.º 12, 1996 páxs. 13-190.
- “El claustro del antiguo convento de S. Francisco de Lugo” en *Lucensia*, n.º 14, 1997, páxs. 41-63.
- A plástica provincial romana no Museo de Lugo*. (catálogo exposición) Deputación de Lugo. 2011.
- RODRÍGUEZ CASAL, A. “Las estelas antropomorfas de Parxubeira en el contexto de la estatuaria megalítica del Noroeste de la Península Ibérica”. *Archèologie en Languedoc*, 22, 1998.
- “Imagen apotropaica y espacio ritual funerario en el megalitismo gallego (4000-2000 a. C.) en *Profano y pagano en el arte gallego*, Sémata, 14, 2003 páxs. 15-36.
- GONZÁLEZ LOPO, D. (edits.); *Muerte y ritual funerario en la Historia de Galicia*. Sémata, 17. USC. 2006.

RODRÍGUEZ COLMENERO, A.: “Escultura en relieve y bulto redondo”, *Arte Prehistórico y Romano*, GALICIA-ARTE IX. Hércules de Ediciones, S.A., 1993, páxs. 373-475.

- “O mundo funerario galaico-romano” en *Galicia Castrexa e Romana (Galicia Terra Única)*. 1997 páxs. 246-254.

- “Epígrafes latinos sobre guerreros galaicos: una clave esencial para la interpretación de la estatua-bélica del Noroeste Ibérico”, en *L’Africa Romana. Atti del XIII convegno di Studio* (Djerba 10-13 dicembre 1998) 2000 e co mesmo título, en Miguel Romaní y M.ª Nóvoa (edit), *Homenaje a José García Oro*, Santiago de Compostela 2002, páxs. 267-286.

- “Guerreros galaicos con inscripciones latinas: ¿indigenismo o romanización? En Acuña Castroviejo, F., Casal García, R., González Soutelo, S. (Edit.) *Actas de la VII Reunión de Escultura Romana en Hispania. Homenaje al Prof. Dr. Alberto Balil*, 2011 páxs. 285-310.

CARREÑO GASCÓN, C.: “A estela monumental de Crecente” en *Galicia Castrexa e Romana (Galicia Terra Única)*, 1997, páxs. 274-279.

RODRIGUEZ CORRAL, J. A *Galicia castrexa* Lóstrego. Santiago 2009

- “Las imágenes como un modo de acción: las estatuas de guerreros castrejos” *Archivo Español de Arqueología*, 85 2012 páxs. 79-100.

SILVA, A.C.E.; *A cultura castreja no Noroeste de Portugal*. Paços de Ferreira, 1986.

- “A cultura castreja no Norte de Portugal”. *Revista Guimarães*, volume especial 1 1999 Guimarães. páxs. 111-132.

TABOADA CHIVITE, J.; *Escultura celto-romana*. 1965. Vigo

TRANOY, A.; “Du heros au chef. L’image du guerrier dans les sociétés indigènes du Nord-Ouest de la Péninsule Ibérique (iie. Siècle avant

J.C-ler. Siècle après J.C.)” en *Actas du Colloque “Le monde des images en Gaule et dans les provinces voisines. Ecole Normale Supérieure. Sévres, 16 et 17 may 1987. Caesarodunum. Tome XXIII. Ed. Corance, 219-227.*

VÁZQUEZ PARDO, E.; “El claustro del antiguo convento de San Francisco” *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Histórico-Artísticos de Orense*. Tomo VI, n.º 136, xaneiro-febreiro 1921.

VÁZQUEZ SEIJAS, M.; “El claustro de San Francisco de Lugo”, *Boletín Auriense*, V, 1975, páxs. 339-341.

- “Nuevo edificio para el Museo Provincial”, en *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Histórico-Artísticos de Lugo*, VOL,4, n.º 33, 1950, Páxs. 236-238.

VILLAAMIL Y CASTRO, J.; *Iglesia conventual de San Francisco de Lugo*, Lugo, Tip. de A. Villamarín, 1895.

VITALI, D.; *Los Tesoros de antiguas civilizaciones. Celtas*. National Geographic. 2007.

TRAPERO PARDO, J. ; “Museo. Claustro de San Francisco, Monumento Nacional y atractivo principal do Museo”, *Lucus*, n.º 15, 1989, páxs. 39-42.

O claustro franciscano do Museo Provincial de Lugo. MPL. Deputación de Lugo, 2011.

Inventario Artístico de Lugo y su provincia. Madrid: Ministerio de Cultura, tomo IV, 1980, páxs. 26-28.

Inscripciones romanas de Galicia II. Provincia de Lugo. Santiago de Compostela, 1954, pág. 110 e 384.

A plástica provincial romana no Museo de Lugo. Deputación de Lugo, 2011

Autoría fotos pés de Bergazo: Museo Provincial de Lugo